

Íslensk heimspeki

1908

Ich wunderte mich darüber, dass das hochbegabte isländische Volk noch nicht einen einzigen Philosophen hervorgebracht habe. Ganz richtig bemerkte er, Matthías Jochumsson, dass die isländische Sprache dazu nicht geeignet sei, weil sie überängstlich alle Fremdwörter fern hielte, und zum Philosophieren gehöre einmal ein ganz bestimmt ausgeprägter Wort- und Begriffsschatz.

P. Herrmann, Island,
1907, 2. bd. bls. 253.

I

Í fljótu bragði fer ef til vill mörgum eins og Paul Herrmann, vísindamanninum þýska, sem hér ferðaðist um fyrir nokkrum árum, og ritað hefir tveggja binda bók um ferð sína, landið og þjóðina; þeir furða sig á því að hin „hágáf-aða íslenska þjóð“ skuli ekki hafa eignast neinn heimspek- ing ennþá. En líklega verður fáum að kenna íslenskri tungu um þetta, eins og óðsnillingurinn Matthías Jochumsson hefir gert, þótt undarlegt megi virðast.

Þvert á móti.

Íhugun málsins mundi líklega koma mönnum til að undr- ast heimspekingsleysið ennþá fremur. Því að íslenskan virð- ist einmitt frábærlega vel fallin til heimspekilegra eða blátt áfram spaklegra hugleiðinga. Eigi aðeins er hún ótæmandi jarðvegur nýrra orða, ef vér kynnum þar rækt við að leggja, heldur einnig full af fornri visku og þó einkum einstök orð fremur en málið, ef gera má þar á greinarmun, án þess að valda misskilningi. Við sum orð verður íhugandanum líkt og

að horfa í djúpspakt auga; þar er svo mikil hugleidd lífsreynsla bak við.

En hins vegar ber þó að hugleiða, að svo ómetanlega sem orðin og málið hafa hjálpað hugsuninni, þá er öll djúp hugsun — og raunar mörg grunn líka — orðlaus í fyrstu; það er eins og leiftri bregði fyrir í huga mannsins, og honum veitist sú innsýn, sem ef til vill þarf langan tíma til að koma í orð og er aldrei auðið til fulls. Því að hvert orð, jafnvel hið viturlegasta, er þó að einhverju leyti villa, nokkurs konar erfðavilla. Það er því stundum, að hugsanir eru viturlegri en orðun þeirra eða orðagervi, en líka, eigi ósjaldan þvert á móti, erfðavitið í orðunum kemur fram, og það er eins og málið hugsí að nokkru leyti fyrir þann, sem notar það.

II

Ekki er nú ólíklegt að í öllum málum muni menn finna, ef þeir gá vel að, meira eða minna af fornri speki; því að góð orð munu vanalega vera uppgötvanir hinna vitrustu og þeir óvitrari, sem síðan nota þau, geta ekki alltaf slökkt þann hugvitsneista, sem í þeim var að upphafi.

En fá mál hyggjum vér að taki í þessu efni fram íslenskunni. Ýmis orð og málshættir koma oss til að minnast þess, að áður voru hér menn er áttu sér kenningarnafnið hinn spaki; málið sjálft sýnir, að hér hljóta að hafa lifað menn, sem með réttu áttu þetta heiðursnafn. Og þó að ekki séu aðrir nefndir djúpúðgir en einn kvenmaður, þá mundi það þó hafa verið réttnefni um fleiri. Annars er það einkennilegt, að eini maðurinn, sem sögurnar geta um með því kenningarnefni, skuli vera kvenmaður. Weininger mundi víst hafa sagt að Unnur muni í raun réttir ekki hafa verið kvenmaður; telur djúpúðgi svo ókvenlegan eiginleika. En kyn Unnar hefir þó eftir sögunni mátt sanna með svipuðum rökum og Skarphéðinn færði fram, þegar Flosi ætlaði að kvenkenna Njál.

Það er eitt — sem nefna mætti í gamni og þó ekki alvöru-laust — til marks um ágæti íslenskunnar, að hún gerir ekki

eins upp á milli karla og kvenna eins og önnur höfuðmál, gríska, latína og þýska, heldur lætur vera tvennskonar menn, karlmenn og kvenmenn. Það er eins og einhver kvenréttindahugmynd komi þar beinlínis fram í málinu; þar er eins og lýst yfir, að ekki sé til æðra mannkyn og óæðra kvenkyn, heldur aðeins tvenns konar mannkyn. Og auðvitað er kvenmannkynið nokkrum rangindum beitt, þar sem „maður“ er nú undantekningarlaust látið þýða „karlmaður“; það er svolítill keimur af „kúgun kvenna“ í því; tekið aftur það, sem áður hafði veitt verið í málinu. Ég minnst þess hér, hvað mér lét undarlega í eyrum, þegar gömul og gáfuð sveitakona (sem nú er því miður dái) tók svo til orða um alkunnan kvenskörung, að hún væri „mesti reglumaður“. En Aldís gamla hafði alveg rétt að mæla, þá eins og oftár.

III

Íhugun íslenskrar tungu kemur oss á þá skoðun, að Íslendingar hafi átt ekki einn, heldur marga heimspekinga eða réttara sagt menn, sem voru spaklega huga farnir og, að ýmsum ytri ástæðum breyttum, hefðu getað verið það, sem menn í þrengri merkingu orðsins nefna heimspekinga. Viturleg orð og djúpúðgir málshættir eru sá arfur, sem þessir spekingar hafa eftirlátið oss, tungan sjálf er mótuð af visku þeirra, og við meira getum vér ekki búist; eins og betur mun verða ljóst af ýmsu, sem síðar segir. Raunar mætti hér, ef til vill líka nefna löggjöfina fornu, sem kvað vera svo framúrskarandi. Því að lögvitringurinn og heimspekingurinn eru um sumt svipaðir að hugarfari, og hinir mestu spekingar hafa einmitt verið að leitast við að finna eitthvert allsherjar lögmál fyrir breytni manna.

Enn eitt mætti nefna, sem bendir til þess, að heimspekilegt hugarfar muni jafnvel vera ríkt í íslensku eðli, en það er fjöldinn af sérvitringum, sem hér virðist hafa verið fyrr og síðar. Því að eigi einungis hafa spekingar oft verið nefndir sérvitringar og þá stundum eigi rangnefndir, heldur má einnig skoða sérvitringinn eins og nokkurs konar skrípá-

mynd spekinga; hann hugsar og hagar sér öðru vísi en almenningur í efnunum, þar sem er einskisvert eða hlægilegt að eyða sér í að vera frumlegur. En í lífinu er algengt að sjá menn, sem vegna óheppilegra lífskjara eru eins og skrípamyndir af því, sem þeir hefðu getað orðið. Og ekki er ólíklegt, að því fámennari sem einhver þjóð er og fátækari þeim mun meira sé um þess háttar skrípamyndir að tiltölu.

En sá, sem fæðist heimspekingsefni, á líklega fremur á hættu en allflestir aðrir, að hann fari svo að einhverju leyti. Og líklega er það meðfram af þeirri ástæðu sem vikið var á, að einungis stórþjóðirnar hafa — þegar Forn-Grikkir eru frátaldir — eignast heimspekinga í fyrstu röð. Það er óséd, hvað mörg efni í slíka menn smáþjóðirnar hafa eignast, þó að minna yrði úr þeim, er þeir uxu upp, sakir óheppilegra lífskjara.

Dæmi Schopenhauers og Herberts Spencers, einhverra mestu spekinga, sem verið hafa á síðari tímum, sýna vel, hversu margt þarf að fara saman til þess að slíkir geti náð sinni hæð. Feður beggja voru sérvitringar og nokkurs konar heimspekingar, þó að annar væri kaupmaður, en hinn kennari (Spencer). Báðir voru svo efnunum búnir, að þeir þurftu aldrei að takast neitt embætti á hendur, ekki einu sinni við háskóla, heldur gátu verið sér öllum til að hugsa og semja þau rit, sem eru einhverjar merkilegustu vörðurnar á leið mannsandans; og hinn andlegi jarðvegur var svo undirbúinn, að sá kynlegi kvistur, sem er heimspeki þeirra, hvors um sig, gat vaxið þar upp.

Því að það er víst óhætt að fullyrða, að hvorugur hefði komið upp með heimspeki sína, þó með sömu gáfum hefðu fæðst, ef á steinöld hefðu uppi verið eða jafnvel á járnöld á Íslandi á dögum Njáls (eða þó á vorum dögum hefði verið eins og síðar skal dregið á). Einnig í andans heimi rísa hæstu tindarnir upp af því hálendi, sem tímarnir hafa skapað og góðar, nýjar hugsanir eru ávallt áframhald — þó að stökk kunni að vera á milli — af því sem vel hefir verið hugsað áður, hversu frumlegar sem þær eru. Ófrumlegt er einmitt það, sem ekki er áframhald.

En ekki þykir mér ólíklegt um Schopenhauer eða Spencer, hefðu þeir verið samlandar og samtíðarmenn Egils eða Njáls eða Ara, að einhvern spaklegan málshátt mundi þangað að rekja, eitthvert djúpúðugt orð hefðu slíkir mótað, af þeim er oss virðast svo einkennilega viturleg.

Og svo hefðu þessir menn sjálfsagt verið skáld, hefðu þeir fæðst Íslendingar; eða réttara sagt ort. Því að hvergi eru víst jafn margir að tiltölu, sem yrkja þótt ekki séu skáld en á Íslandi. Enda er við því að búast. Þetta mál hefir verið rímað og oft af mikilli snilld í meira en 1000 ár eins og kunnugt er, og sönglandinn er orðinn svo magnaður, að það er varla furða, þó að einnig þeir sem ófimir eru á bragarfótum reyni til að stíga eftir hljóðfallinu. Svo er t. a. m. um Bjarna Thórarensen, sem víst einna mestur spekingur hefir verið af skáldum vorum og í sínu mergjaða líkingamáli minnir stundum á Schopenhauer. Mér er til efs að Bjarni hefði fengist við að ríma, hefði hann ekki verið Íslendingur. Njóla Björns Gunnlaugssonar ber líka vott um, hvernig íslenskur heimspekingur hugsar undir kvæðalögum; og svo er enn fremur að nokkru leyti um þann heimspeking, sem síðar ræðir um nánar í grein þessari, Brynjúlf frá Minna-Núpi.

IV

Heimspekisgáfa Íslendinga hefir þá mest komið fram í viturlega hugsuðum einstökum orðum, í kvæðum hér og hvar, í málsháttum (og í sérvisku). Íslenskan er, eins og menn vita, mjög auðug af ýmis konar orðskviðum og er skaði mikill, að ekki hefir verið haldið áfram sams konar málsháttasafni og bókmenntafélagið byrjaði að gefa út 1830 eftir heiðurskarlinn síra Guðmund Jónsson á Staðarstað. Fyrir íslenska ritlist væri slíkt safn ómetanlegt. Fróðlegt væri ef einhver, sem nógu vel er að sér í þeim efnum, ritaði sögu málsháttanna, sýndi eða leiddi líkur að, hve gamlir þeir eru, hvenær flest spakmæli koma upp og hvenær fæst; hvernig saga þjóðarinnar á ýmsum tímum kemur fram í þeim. Málshættirnir, þannig íhugaðir, gætu orðið til að skýra skilning á andlegu lífi þjóðarinnar á ýmsum tímum,

líkt og lífrænar leifar í jarðlögum geta gefið mikilsvarðandi bendingar um loftslag og fleira á umliðnum öldum.

Málshættina hafa menn oft nefnt heimspeki alþýðunnar. En varla er það rétt álitíð. Það er ekki alþýðleg speki, sem þá hefir skapað, speki sem komin er upp hjá allri alþýðu, þó að þar sé að ræða um efni, sem alþýðu eða réttara sagt alla þjóð varða, þó að ýmsir af þessum málsháttum lifi á vörum alþýðunnar, og þó að vér eigum þar vafalaust mikið að þakka ýmsum einstökum alþýðumönnum. En slíkir menn voru víst einmitt ekki alþýðlegir að öðru en þeirri fátækt og þeim þrönga kosti, sem kyrkti gáfur þeirra. Kemur oss hér í hug hversu furðanlega þær hafa verið lífseigar í sumum þeirra. Hugsum oss menn eins og t. a. m. Hallgrím Pétursson og Bólu-Hjálmar. Hallgrímur var sárafátækur almúga-maður, þangað til hann varð prestur, seint og síðar meir. Segir sagan — ef ég man rétt — að hann hafi stundum verið svo tötralega búinn á ferðalagi, að hann þótti ekki í húsum hæfur og var úthýst; vantaði Hallgrím þá illa eitthvað af því, sem goldist hefir síðan fyrir 40 (og nokkrar) útgáfur af Passíusálmunum.

V

Varla þarf mörgum blöðum að fletta um það, hvar í mannfélaginu vorir bestu málshættir muni upprunnir; það er sennilega á sama stað og sögurnar, þar sem svo margar þeirra eru skráðar hjá bændahöfðingjunum íslensku, þeim er gerðu sér svo mikið far um að tala sem snjallast á alþingi, og höfðu svo gaman af að hlusta á vel sagðar sögur eða segja sjálfir sem best frá. Vér vitum, að Heimskringla er ekki klaustraverk og Njála er það sennilega ekki heldur. Og þó að vér eigum kirkjunni sjálfsagt nokkuð að þakka, þá megum vér ekki eigna henni of mikið af heiðrinum fyrir fornþókmennir vorar. Aðalheiðurinn eiga bændahöfðingjarnir íslensku, í raun réttir íslenskur aðall, sem mat meir tungu forfeðra sinna, heldur en latínuna og hafði, eins og Jón Loftsson, meiri virðingu fyrir „sínu foreldri“ heldur en páfanum. Það var lán íslenskra þókmenna, að kaþólskan var hér svo máttlaus framan af. Í meir en 100 ár eftir kristni-

tökuna er líklegt, að andlegt frelsi hér á landi hafi verið meira en nokkurn tíma síðar.

Ég hefi áður í þessu tímariti¹⁾ bent á, hvernig Böðvar Ásbjarnarson, sem var í liði með Þorgils Oddasyni á alþingi 1118 játar það hreinskilnislega, að hann sé trúlaus. Það er að segja, að kenningar kirkjunnar hafi ekkert vald yfir huga hans. Og það er gegn öllum líkindum, að slíkt trúleysi hafi verið einsdæmi.

Ég hygg, að tæpast verði of mikið gert úr þýðingu þess andlega frelsis, sem lýsir sér á alþingi 1118, fyrir íslenska speki. Afbragðs vit hefir víst varla nokkurn tíma getað fundið fyrir betri skilyrði til að þrífast hér á landi en þá. En því miður, tíminn var svo stuttur, ókunnugleikinn á því, sem grískir og rómverskir fornmenn höfðu áunnið í þekkingu svo mikill; þó að hér væru til menn með heimspekingeinkennum, þá gat hér ekki komið upp neitt heimspekiskerfi; spekin gat aðeins náð að lýsa sér í viturlegum orðum og málsháttum, sögusnið og löggjöf, eins og áður er á vikið. Kaþólskan magnaðist of fljótt, en með þeirri trú var loku skotið fyrir allar heilbrigðar heimspekilegar hugleiðingar, og kirkjan eyðilagði meginstoð íslenskrar visku, aðalinn íslenska. Staða-Árna og eftirmönnum hans tókst það, sem Þorlákur hinn helgi hafði orðið að gefast upp við (Um þetta efni þyrfti sérstaka ritgerð).

VI

Hér á eigi illa við að minnast fám orðum á bestu spekingslýsinguna, sem vér eigum í bókmenntum vorum. Ég á auðvitað við lýsinguna á Njáli. Lýsingin á Njáli á við, eigi aðeins um þann eina speking, heldur í mörgu um alla spekinga og yfirleitt er mjög eftirtektarvert, hversu oft þetta víðsýni kemur fram í skaplýsingum Njálu; það er eigi aðeins einn maður, sem er lýst, heldur sérstök manntegund. Svo er t. a. m. um lýsinguna á Hallgerði á Gunnari og jafnvel á Hrappi. (Alkibiades hinn gríski hefir líklega verið stórskornasta eintak þeirrar tegundar, sem sagan segir frá, ef ekki

1) Úr trúarsögu Forn-Íslendinga. Skírnir 1906

verður að telja þar til Napóleon mikla). Margt, sem sagt er um Njál, minnir á tvöföldu merkinguna í orðinu spakur, sem nú orðið er notað mest um hesta; það er samskonar breyting og orðið hefir í dönsku, því máli, sem annars að ýmsu leyti er ólíkast íslensku; í orðinu „spag“ er ekkert nema hæglætis og þróttleysis hugmynd. Danskan hefir engan grun um neina veglegri merkingu í orðinu.

Á þessa tvöföldu merkingu orðsins spakur minnir það, þegar farandkonurnar segja um Njál — nærri því eins illgirnislega og það stæði í blaðagrein frá þessu síðustu tímum — stritaðist hann við að sitja. Það virðist hafa verið vandi hans að sitja og hafast ekki að. Og sjálfsagt hefir það verið álit flestra er til sáu, að vitringurinn væri iðjulaus, þegar hugur hans var raunar önnum kafinn. Sjálfur segist hann löngum hafa verið værugjarn. Og enn er sagt um Njál, að hann hafi farið einförum og þulið; má geta þess til, að um sum efni hafi hann ekki getað talað við aðra en sjálfan sig.

En mjög líkt þessu, sem sagan segir um Njál, hefir verið sagt um ýmsa heimsfræga spekinga á síðari tímum; þeir hafa farið einförum, talað við sjálfa sig, setið og horft í gaupnir sér og tekið illa, þegar á þá var yrt; þóst truflaðir í iðju sinni og líklega fundist hún ekki ómerkilegri en flest önnur, þar eð íhugun liggur til alls fyrst. Og líklegt er, að maður eins og Njáli er lýst, hafi haft huga líkan þeim mönnum, sem vér nefnum heimspekinga og varla er annað trúlegt en að einhvern tíma hafi slíkur maður rennt huga sínum í áttina að einhverju því, er vér nefnum heimspeki, eitthvert skiptið, er hann stritaðist við að sitja, förúkerlingum og fávitrungum til undrunar og frásagnar. En varla er neitt, sem af speki hans segir í sögunni, í þá átt; nema ef vera skyldi að eitthvað slíkt hafi búið undir, er hann varar Gunnar við að vega aldrei „meir í hinn sama knérunn enn um sinn“. Eins mætti geta þess til, að frá slíkum vitringum eins og Njáli sé runnin forlagatrú forfeðra vorra, því að komið gæti manni til hugar, að sú skaðlega og lamandi trú væri ávöxtur nokkurs konar heimspekilegs skilnings á orsakarsambandinu, þótt óljós sé og óttablandinn. En þetta er auðvitað lítills-

vert. Hitt er víst að flest sem í sögunni segir af speki Njáls minnir á, að vitur er víst upphaflega sá sem veit krók á móti bragði, en ekki sá sem eitthvað veit um uppruna tegundanna eða tilgang mannlífsins eða þó að minna sé tiltekið; og spakur er sá sem spáir, hvað fram muni koma við sig eða vini sína. Gáfnafarið hefir verið líkt og hjá heimspekingnum, en hugurinn ekki frjáls að sveima, heldur bundinn við þá nauðsyn að verjast hættum á ófriðarsömum tímum, líkt og slíkir hugir hafa oft verið fjötraðir af þörfinni til að hafa ofan af fyrir sér.

Eftirtektarvert er annars, hvernig Njála gerir þá menn ýmsa, sem hún segir frá, að vitringum eða líklega réttara sagt skilur betur en aðrar sögur, hverjir hafa verið vitrir. Menn beri saman frásögn Njálu og Laxdælu um Hrút Herjólfsson. Minnir þetta dálítið á hvernig Shakespeare lætur jafnvel suma þá, sem fífl eru taldir í leiknum, lýsa djúpri speki í orðum sínum. Ef til vill hefir Shakespeare þar viljað lýsa yfir þeirri skoðun, að í augum hinna heimsku séu vitringar oft fífl. En þó getur þessi skýring vel verið röng, enda munu heimskingjarnir ekki ávallt hafa rangt fyrir sér.

VII

Það sem komið hefir þessum hugleiðingum að vísu ekki af stað, en á pappírinn er auk þýsku greinarinnar hér að framan, íslenskt heimspekisrit, sem mér hefir borist í hendur eftir Brynjúlf Jónsson frá Minna-Núpi. Heitir það „Saga hugsunar minnar um sjálfan mig og tilveruna“.

Ritið er fróðlegt, bæði það sem í því er skráð og eins hitt, sem lesa má milli línanna. En það eru eins og kunnugt er, oft fróðlegustu kaflar bóka fyrir þroskaða lesendur.

Það er heimspekingur, sem þetta ofangreinda rit lýsir, á því er enginn vafi. Ástríðan til að hugsa virðist honum meðfædd. Hann er undrandi, síspurult og óvanalega ihugult barn, og safnar sér fróðleik með spurningum og athugunum. Kemur ýmislegt, sem hann segir í ritinu af barnsævi sinni, lesandanum til að hugleiða, hvernig sveitabörn standa að ýmsu leyti betur að vígi til náms í skóla lífsins heldur en

kaupstaðarbörnin. Hann er orðinn dálítill náttúrufræðingur og heimspekingur, en svo fer eins og vant er, hann er of snemma gerður að guðfræðing. Þetta barn, sem hungraði í þekkingu, fær í staðinn guðfræði; hann fer að gera sér hugmyndir um Guð, hugsa út í bláinn bókstaflega.

Nú er að vísu þetta tvennt, heimspeki og guðfræði, ekki alveg óskylt, og í guðfræðinni er jafnan mikið af heimspeki fyrri tíma, líkt og læknisfræði alþýðunnar — ég á við sumt það, sem nefnt er kerlingabækur — hefir að geyma ýmislegt af læknávisdómi horfinna kynslóða. Einnig mun það ekki fjarri sanni, að hið trúaða hugarfar sé að sumu leyti ekki fjarskylt hugarfari heimspekingsins. Trúin er aðallega runnin frá óttanum, en heimspekin frá undruninni. En í þessum hættulega heimi eru ótti og undrun, furða, náskyldar tilfinningar. Geigblandin undrun hlýtur að vakna hjá hverjum manni, sem hugleiðir hvílikum ráðgátum og hættum sjálfs hans líf býr yfir og öll tilveran; en trúmaðurinn, að minnsta kosti í eldri merkingu þess orðs, hyggur að þegar sé svarað þeim spurningum, sem hann varða mestu, þar sem heimspekingurinn er á öðru máli og leitar úrlausnar.

Víkjum aftur að heimspeking vorum á barnsaldri. Hann gjörist nú svo trúaður, að þegar hann er eitthvað lasinn liggur við, að hann langi til að deyja. En heimspekingseðlið verður of ríkt, og einn þáttur þess er að efast, leita að sönnunum eða líkindum. Án þess að Brynjúlfur lesi eða heyri nokkuð í þá átt, kvikna hjá honum efasemdir um trúna. Hann verður órólegur og hugsjúkur og leitar loks til móður sinnar í vandræðum sínum. Móðir hans, sem hefir verið góð kona og, eins og flestar gáfaðra manna mæður, sjálf gáfuð vel, leggur honum ýms heilræði og það ekki síst að hugsa sem minnst um þessi efni. Og betra ráð gat hún varla gefið honum eftir sínu viti. Því það mun vera besta ráðið til að vera alltaf rétttrúaður, að hugsa ekki um trúna, og ef til vill er það meðfram þess vegna, sem ýmsir miklir framkvæmdamenn eru, og hafa jafnframt verið, trúmenn; þeir hafa aldrei hugsað um annað en framkvæmdir. Efagjarn hugur mun einnig vera síður líklegur til framkvæmda. En þó mundu, án

efunarmannanna, fáar villur leiðréttar og lítið um framfarir.

Nú fór Brynjúlfur líka að stálpast og vinna, og studdi það að því að bæla niður efasemdir hans. Því líkamleg áreynsla er góð til að kæfa niður hugsanir, eins og hinsvegar mikil hugleiðingasemi virðist gera menn frábitna líkamlegri vinnu. Af því er líklega að nokkru leyti sprottin þessi leti, sem stundum er kvartað um á gáfumönnum; þess vegna er Njáll værugjarn og situr oft auðum höndum.

En á Brynjúlfi sannaðist hið fornkveðna: Þótt náttúran sé lamin með lurk, o. s. frv. Nýjar efasemdir vakna hjá honum, og hann fer nú að glíma við þær voða mótsagnir, sem hans rökvísa skynsemi finnur í trú þeirri, sem hann hafði verið alinn upp í. Og það ber vott um, hversu ljóst þessi ungi útróðrarmaður hugsar, að hann verður tvígyðistrúar. Því þegar að er gáð, sést, að það sem hann hafði lært, var í rauninni þetta, að stjórnendur himins og jarðar séu tveir; heitir annar Guð, en hinn djöfull, og hvorugur almáttugur, en eiga með sér nokkurs konar skinnleik um forlög manna og veitir ýmsum betur.

Nú kynntist Brynjúlfur (og lærði utanbókar spjalda á milli) Njólu, hinu heimspekiborna guðfræðikvæði Björns Gunnlaugssonar. Þetta var boðskapur frá skyldum anda, og þarna fékk hugur hans hvíld að mestu leyti frá efasemdum sínum. Það er að segja um stund. Brynjúlfur hefði ekki verið heimspekingur að eðli, hefði Njóla ekki einmitt knúið hann til að hugsa áfram.

En guðfræðin ber, eins og búast mátti við eftir menntun hans, heimspekina hjá honum alveg ofurliði. Heimspekin var þarna hjá honum einmitt það, sem fornu guðfræðingarnir vildu, að hún væri, ambátt guðfræðinnar. Sannleikleitinn var ófrjáls og því búið, að færi líkt og „skyli haltur henda hrein í þáfjalli“.

VIII

Þegar Brynjúlfur er á 32. ári verður hann undarlega veikur. Eitthvert heilsuleysi virðist því miður ekki óalgengt á miklum vitmönnum, og mætti nefna þess ýms dæmi frá

Pascal (og þó fyrr væri) og til Nietzsche. En ég ætla aðeins að minna á, að Herbert Spencer varð undarlega veikur um líkt leyti ævi sinnar og Brynjúlfur, eða þegar hann var hálf-fertugur. Fer það nú ekki allsaldan saman, að menn telja hugsanir heimspekinganna hégóma, en heilsuleysi þeirra uppgerð og skilja hvorugt.

En Brynjúlfi urðu þessi veikindi sá aðalstuðningur, sem lífið hefir veitt heimspekisgáfu hans. Því að nú varð hann ófær til líkamlegrar vinnu, en þoldi, að minnsta kosti þegar fram í sótti, að lesa og reyna á sig andlega. Varð þessi harðleikna hjálp, sem vikið var á, til þess að styrkja trú Brynjúlfs á guðlegan kærleika og forsjón. Það er að þessu eins og svolíttill keimur af trú rómverska spekingsins Seneca, að vitrum manni geti í rauninni ekkert illt viljað til; er það undarleg trú og væri góð, ef hún gæti breytt illu í gott.

Það má nærri því geta, að lífið horfði fremur örðugt við Brynjúlfi, þegar svona var komið, og ekki virtist auðvelt að vinna fyrir sér; og ekki síst þar eð mönnum hefir af auðskildum ástæðum hætt mjög við að tengja hugmyndina „vinna“ eingöngu við líkamlega áreynslu. Og þó að Brynjúlfur hafi alltaf verið vinsæll maður vegna framkomu sinnar, þá hefir velvildin sjálfsgagt verið blandin lítilsvirðingu að minnsta kosti framan af, og ef til vill allt þangað til honum var sýnd opinber viðurkenning með því að veita honum riddarakross dannebrogssorðunnar — nei dannebrogsmanna heiðursteikn var það. Því að allur fjöldinn sér ekki með eigin augum, heldur annarra; það sem hann metur við menn er eiginlega ekki, hvað þeir eru af sjálfum sér, heldur sú viðurkenning, sem þeim hefir hlotnast.

En heiðursteikn Brynjúlfs sýnir, að orður geta komið vel niður og gert gagn.

Að það lægi í rauninni nokkur vinna í hans mörgu blaðagreinum t. a. m. eða í því að vera annar eins fræðari fyrir þá sem í kringum hann voru, eins og Brynjúlfur mun jafnan hafa verið, hefir víst verið færri ljóst en skyldi, þegar frátaldir eru einkum nokkrir prestar. Því að ekki er nema skylt að geta þess hér, að svo mikinn hnekki sem guðfræðin gerði

heimspeki Brynjúlfs, þá var allt öðru máli að gegna um prestana. Átti hann þar eitthvert sitt mesta athvarf, sem prestarnir voru (einkum nokkrir alkunnir menn í þeirri stétt), og er það þeim til mikils sóma, hvernig þeir hafa reynt heimspeking vorum.

Þá segir Brynjúlfur frá því, hvernig rit Magnúsar Eiríkssonar vöktu hjá honum trúvarnarhvöt, og hver voru tildrög kvæðisins „Skuggi og ráðgáta“. En þó að Brynjúlfur hafi ort talsvert mikið, þá er hann víst, eins og hann sjálfur hefir fundið, naumast skáld. Og þó að hann riti skýrt og glögg og á allgóðu máli yfirleitt, þá getur hann líka naumast kallast málsnillingur; glæsilegar og hljómandi líkingar t. a. m. rekur lesandinn sig ekki á hjá honum og svipar honum í þessu til sumra merkra heimspekinga. Hugur hans hefir umfram allt beinst að því að fá sem best samræmi í hugmyndakerfið. En þar sem engu slíku kerfi var til að dreifa eins og hjá spekingum fornaldar vorrar beindist hugvitið þegar frístund gafst frá uppeldis- og ófriðaráhyggjum að því að móta einstök orð og orðskviði.

Þegar hér er komið sögunni, reynir Brynjúlfur til að hverfa frá þessum hugleiðingum sínum. Liggur nærri að geta þess til að hann hafi fundið til þess, þótt óljóst væri, að hann væri á afvegum sem heimspekingur með trúvörn sína og kveðskap. Fer hann nú að hugsa um landsins gagn og nauðsynjar og ritar fjölda af blaðagreinum. Og líða svo nokkur ár.

En svo fer þó að lokum, að heimspekin laðar hann til sín enn að nýju og um fimmtugt hefst sú hugsun hans, sem best er og síst til boga guðfræðiblandin. Það lýsir sönnu heimspekingseðli, hvað það er sem nú vekur hugsun hans. Hann undrast hina sterku og margbreyttu eftirsókn eftir því að lifa, frekjuna til fjörsins, er mætti svo nefna; og hins vegar, að lifandi verum er lífsskilyrði að eyða lifandi verum. Lífið er óvinur lífsins. Þar rísa upp geigvænlegar spurningar. En andinn er enn ekki nógu frjál. Hann er fyrirfram sannfærður um, að þarna sé mótsögn, sem hverfur, ef hann nær að sjá „hvernig í öllu liggur í raun og veru“.

Ekki er það raunar að furða. Allir heimspekingar höfðu víst kennt eitthvað líkt þessu, og Leibnitz hefir sagt að þetta væri sá heimur, sem bestan væri unnt að hugsa sér. Schopenhauer einn hafði verið á öðru máli; hann sneri setningu Leibnitz við og kvað réttara að segja, að bölvaðri mætti heimurinn ekki vera, ef ekki ætti allt að kollsteypast. Og líklegt virðist mér, að Schopenhauer hafi rétt fyrir sér frá sínu sjónarmiði. Hann fylgdi Plató og Kant í sumum undirstöðuatriðum kenningar sinnar, en ein hin mesta sigurvinn-ing mannkynsins í andlegum efnum, framsóknarkenningin, sem hinn mikli Lamarck lagði grundvöllinn að einmitt á dögum Schopenhauers, var þá lítt komin til sögunnar, og hafði eðlilega engin áhrif á Schopenhauer. Skal ég þó ekki lengja þetta mál með því að skýra þetta efni nánar hér.

Skaði hefir það sjálfsagt verið, að heimspekingur vor hefir ekki kynnst framsóknarkenningunni, er hann var að búa í hugsanavef sinn; en þó er nokkurs konar dulvís framsóknartrú einmitt aðalatriði í hugsanavef Brynjúlfs.

IX

Ekki treysti ég mér til að gera svo vel sé í stuttu máli grein fyrir heimspekikerfi Brynjúlfs því, sem hann byggir á „einda-hugmyndinni“. Ekki heldur með því að nota það ágrip af aðalatriðum kenningarinnar, sem stendur í niðurlagi bókar hans. Að koma með einhverja þessháttar beinagrind yrði auðveldlega til þess að vekja rangar hugmyndir um heimspeki hans; það mundi illa sýna, hversu mikið er í hana spunnið af hugviti og viturlegum hugleiðingum.

Sjálfsagt hefði ýmislegt orðið öðruvísi hjá Brynjúlfi, hefði hann átt kost á meiri þekkingu, og eftirtektarvert er, hvernig hann af gaumgæfni notar hvern mikilsvarðandi þekkingarþátt, sem hann hefir getað náð til, í hugsanavef sinn. En guðfræðin er það, sem einkum hefir frjóvgað hugsun hans, og fær hún aftur yfirhönd hjá honum eftir þetta tímabil, sem áður er getið um; leitast hann mjög við að samþýða hugsanir sínar við trúna — eða réttara sagt guðfræðina — og minnir dálítið á hina fyrri jarðfræðinga, sem voru

alltaf að berjast við að láta hugmyndum sínum og athugunum bera saman við Nóaflóðssöguna.

Eins og við er að búast virðist hugsun Brynjúlfs skörpust í guðfræðisefnum, eins og t. a. m. 27. kaflinn sýnir vel. En ýmislegt gæti einnig bent á mjög góða eðlisfræðingshæfileika hjá honum, og koma sumar „einda“-hringferðarhugmyndir hans lesandanum til að minnast þess, að ýmsir hinna „nýju“ eðlisfræðinga vilja telja nokkurs konar aflhringiður undirstöðu allrar efniveru (materia); og hugmyndir hans um eindir í geimnum minna á, hvernig ljósvakinn á, að sumra hyggju, að vera nokkurs konar alheimsmysa, sem sólkerfin með öllum sínum efnum hafa skilist úr.

Til dæmis um hve óholl áhrif guðfræðin hefir á hugsunarhátt þessa heimspekings, sem hér ræðir um má nefna þetta. „Mér var bæði ógeðfellt“, segir hann „og enda ómögulegt að fallast á það, að trúin á guðlega forsjón væri hugarburður. Ég þurfti hennar með“.

Minnir þetta mig á spakmæli eitt, sem stendur í minningarriti Cæsars um hernað hans í Gallíu (eina spakmælið sem þar er), en það er á þá leið, að menn séu jafnan trúgjarnir á það, sem þeim þykir æskilegt. En slíkt er ekki heimspeking samboðið; á því svæði er ekki sannana að leita. Það er t. a. m. ekki vitund ólíklegra, að vér séum komnir af öpum, þó að oss sé sú hugmynd næsta ógeðfelld.

X

Hugsunarsaga Brynjúlfs frá Minnanúpi er merkilegt rit. Það er óhætt að segja það. En þó mundum vér ófað gera honum rangt til, ef við dæmdum heimspekingsgáfu hans eingöngu eftir þessu riti; teldum, að þar kæmi fram hið besta og viturlegasta, sem í honum hefir búið. Vér verðum vel að íhuga, hversu afarilla þessi íslenski heimspekingur hefir staðið að vígi.

Goethe talar einhversstaðar um, hverju hann átti að þakka, að hann gat orðið það sem í honum bjó:

Euch verdanke' ich was ich bin
Meines Wesens Vollgewinn.

Í síðustu orðunum kemur fram nokkuð af því, sem lyftir Goethe himinhátt yfir flest önnur skáld, hann dregur þar „arnsúg í flugnum“; það sem hann drepur á, er einmitt hið ædsta takmark mannsins, að öðlast og glæða allt hið góða, sem í honum býr, verða eins og hann getur orðið bestur í orðsins fyllstu merkingu. Þetta er líklega að ýmsu leyti því örðugara sem þjóðin er smærri, og mér þykir ekki ólíklegt, að það sé meðfram þess vegna, sem smáþjóðirnar eiga svo sjaldan þá ágætustu menn, sem uppi hafa verið. Grikkir eru þar raunar undantekning um margt, og ef til vill Íslendingar um söguritun og óðsnilld. Og einmitt á því og á sjálfu málinu byggjum vér þá von, að það kunni fyrir Íslendingum að liggja að verða enn í einhverjum greinum fremsta bókmenntaþjóðin á Norðurlöndum, þó að þeir hafi þar verið flengdust og séu þar ennþá flegnust þjóð. Hér rísa nú raunar stundum upp alvarlegar efasemdir, sem ég verð þó að láta Skírni sleppa við að sinni.

En svo ég víki aftur að heimspekingunum, þá er líklega með smáþjóðunum engum eins erfitt að verða það, sem í þeim býr, eins og þeim.

Engin manntegund er eins vönd að andlegum jarðvegi eins og heimspekingurinn. Engum ríður eins mikið á að vera bráðþroska, vera fljótt búinn að átta sig á því, sem þegar hefir áunnist í vísindum og heimspeki, svo að hann geti farið sína rannsóknarferð, meðan hann er í fyllstu fjöri. Engum ríður eins mikið á að hafa snemma komið þar, sem víðsýnast er á svæðum andans. Nú hefir á þeim svæðum enginn sjónarturn verið reistur annar eins og verðandi-heimspekin, (evólútionar-) og þaðan þykir mönnum nú fróðlegast umhorfs. Hafa líklega engir skýrt eins vel og Nietzsche og H. G. Wells, hvílikar furðusýnir blasa þaðan við.

En einmitt sú útsjón hlotnaðist ekki heimspeking vorum, þegar honum reið mest á.

Betur en af almennum hugleiðingum skilst, hvað ég á við, ef vér hugsum oss einhvern af höfuðskörungum heimspekinnar íslenskan. Gerum t. a. m. ráð fyrir að Herbert Spencer hefði fæðst uppi í sveit á Íslandi; að hann hefði ekki getað

farið að hugsa um að mennta sig — og það allt á eigin spýtur — fyrir en hann var kominn á fertugs aldur; að hann hefði aldrei kynnst dýrafræðiheimspeki Lamarcks, jarðfræði Lyells, fósturþroskunarsögu K. E. v. Baers, þeim ritum, sem mest urðu til þess að beina honum leið að sínu takmarki; að hann hefði verið bókalítill og bláfátækur og langt fram eftir æfi ekki kynnst neinni heimspeki, nema mjög guðfræðiblandinni. Það virðist óhætt að gera ráð fyrir, að Spencer hefði þá ekki skapað verðandi-heimspeki sína og orðið heimsfrægur í elli sinni, en hugsanir hans afl í flestum andlegum framförum og ekki aðeins andlegum, sem nú raunar varla þarf að taka fram, því að andlegar framfarir búa undir framförum á öðrum svæðum. Hitt er líklegra að hann hefði orðið sérvitringur, alræmdur í nokkrum hreppum, því að lundin var ekki sem best, og mundi ekki hafa batnað við þau kjör, sem vér hugsum honum hér. En úr því að ástríðan til að hugsa var svo rík, er ekki ólíklegt að hann hefði komið sér upp einhverju heimspekikerfi og spunnið þar í hvern þekkingarþátt, sem hann hefði getað öðlast, en skráð svo allt með vandvirkni og samviskusemi á bók, sem enn biði prentunar.”)

Eins og heimspekirit Brynjúlfs frá Minnanúpi hefir nú gert í nokkur ár. En svo ætti nú ekki þurfa að vera lengi úr þessu. Ritið er merkileg viðbót við íslenskar bókmenntir. Þegar það er komið út, munu þýskir fræðimenn ekki framar segja heiminum, að Íslendingar eigi engan heimspeking. Það er talandi vottur um djúpa fróðleikslöngun og að vísu einnig þá örðugleika, sem hún hefir átt við að stríða. Það er sómi íslenskrar alþýðu. En það er okkur sem bókmenntaþjóð til lítills sóma, ef ekki veitist þessum heiðvirða öldungi bráðlega sú ánægja að sjá á prenti þetta rit sitt, sem þótt stutt sé, er ávöxtur svo langvinnra hugleiðinga. Hefði annað varla verið betur fallið til að minnast sjötugsafmælis heimspekings vors, þó að seint sé tekið nokkuð, en það að koma á prent hugsunarsögu hans.

Skírnir 1908

*) Bókin „Saga hugsunar minnar“ kom út 1912. *Útg.*